

EXPOSICIÓ
EXPOSICIÓN
EXHIBITION

05/07/2023
28/04/2024

ARQUEOLOGIA
DE LA **LES FOSSES**
MEMÒRIA **DE PATERNA**

GUIA DE L'EXPOSICIÓ
GUÍA DE LA EXPOSICIÓN
EXHIBITION GUIDE

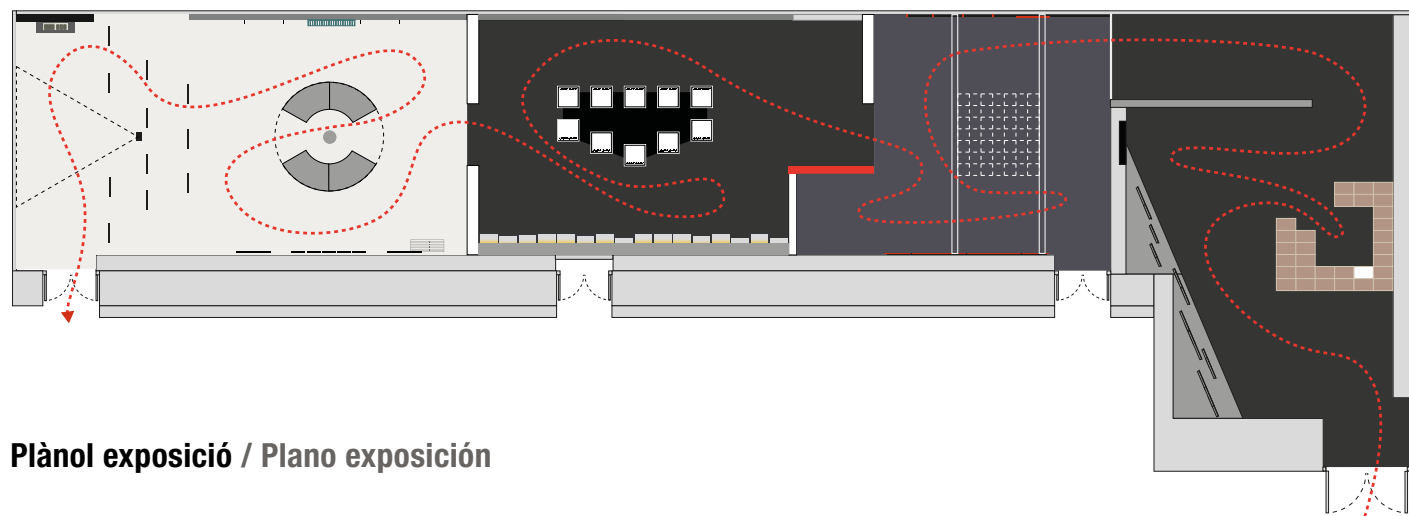
ARQUEOLOGIA DE LA LES FOSSES MEMÒRIA DE PATERNA

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

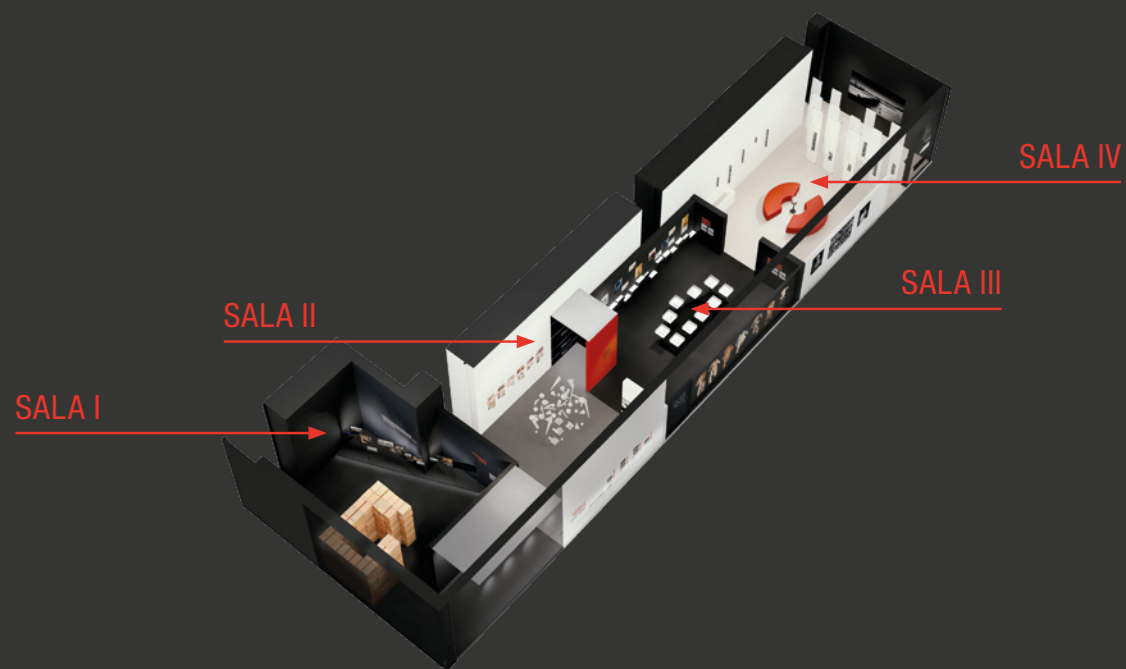

7	Introducció Introducción
11	SALA I L'ARQUEOLOGIA DEL PASSAT RECENT LA ARQUEOLOGÍA DEL PASADO RECIENTE
11	Els conflictes contemporanis i l'arqueologia Los conflictos contemporáneos y la arqueología
11	L'arqueologia forense La arqueología forense
15	Espanya, postguerra i repressió España, posguerra y represión
21	SALA II PATERNA: FOSSES COMUNES I MEMÒRIA PATERNA: FOSAS COMUNES Y MEMORIA
21	El cementeri i el mur del Terror El cementerio y el muro del Terror
21	L'arqueologia de les fosses La arqueología de las fosas

27	SALA III MÉS ENLLÀ DE LA MATERIALITAT MÁS ALLÁ DE LA MATERIALIDAD
27	Dins i fora de la fossa Dentro y fuera de la fosa
27	Objectes exhumats Objetos exhumados
37	Objectes familiars Objetos familiares
57	SALA IV CONSTRUINT MEMÒRIA DEMOCRÀTICA CONSTRUYENDO MEMORIA DEMOCRÁTICA
57	Víctimes de la desmemòria Víctimas de la desmemoria
60	ENGLISH TRANSLATION

Plànol exposició / Plano exposición

El passat comença ahir, i l'arqueologia, com a ciència especialitzada en el seu estudi, n'és molt conscient. Malgrat que s'ha popularitzat com una disciplina dedicada al descobriment de civilitzacions pretèrites i objectes antics, la realitat és ben diferent. L'arqueologia estudia tot allò relacionat amb les societats humanes des de la Prehistòria fins al passat més recent, a través d'un ampli ventall de fonts: objectes, paisatges, espais, construccions, escrits, restes humanes... i, si és possible, també dels testimonis orals.

Per a fer-ho, s'equipa de ferramentes i metodologies molt diverses que la connecten amb altres disciplines, com ara la història, l'antropologia o la geologia, i la caracteritzen com una ciència interdisciplinària.

Aquesta mirada transversal li permet anar més enllà de la simple extracció de restes del subsol. De fet, la finalitat de l'arqueologia és analitzar, interpretar i difondre el coneixement del passat, amb un ferm compromís amb les realitats i els conflictes del present.

«Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna» proposa un recorregut pel nostre passat recent més traumàtic i explica el paper de l'arqueologia en la recuperació de les evidències i les memòries de la repressió franquista.

El pasado empieza ayer, y la arqueología, como ciencia especializada en su estudio, es muy consciente de ello. A pesar de que se ha popularizado como una disciplina dedicada al descubrimiento de civilizaciones pretéritas y objetos antiguos, la realidad es muy diferente. La arqueología estudia todo lo relacionado con las sociedades humanas desde la Prehistoria hasta el pasado más reciente, a través de un amplio abanico de fuentes: objetos, paisajes, espacios, construcciones, escritos, restos humanos... y, cuando es posible, también de los testimonios orales.

Por eso se equipa de herramientas y metodologías muy diversas que la conectan con otras disciplinas, como la historia, la antropología o la geología, y la caracterizan como una ciencia interdisciplinaria.

Esta mirada transversal le permite ir más allá de la simple extracción de restos del subsuelo. En realidad, la finalidad de la arqueología es analizar, interpretar y difundir el conocimiento del pasado, con un firme compromiso con las realidades y los conflictos del presente.

«Arqueología de la memoria. Las fosas de Paterna» propone un recorrido por nuestro pasado reciente más traumático y explica el papel de la arqueología en la recuperación de las evidencias y las memorias de la represión franquista.

«Comprendre no significa justificar l'injustificable, donar la raó a qui no pot tenir-ne mai; comprendre és examinar i suportar conscientment la càrrega que el nostre segle ha col·locat sobre nosaltres, i no negar la seua existència ni sotmetre's mansament al seu pes»
Hanna Arendt, *Els orígens del totalitarisme*, 1951

ARQUEOLOGIA DE LA MEMÒRIA

LES FOSSES
DE PATERNA

«Comprendre no significa justificar allò que és injustificable, donar la raó a qui no pot tindre-la mai; comprendre és examinar i suportar conscientment la càrrega que el nostre segle ha col·locat sobre nosaltres, i no negar-ne l'existència ni sotmetre's mansament al seu pes»

Hanna Arendt, *Els orígens del totalitarisme*, 1951

1

2

3

1. Familiars a la Fundació d'Antropologia Forense que custodia les restes dels desapareguts
Familiars en la Fundación de Antropología Forense que custodia los restos de los desaparecidos
Guatemala
Foto: Gervasio Sánchez, 2008

2. Memorial del genocidi ruandés a Kigali
Memorial del genocidio ruandés en Kigali
Ruanda
Foto: Ahmed Jallanzo, 2017. Agencia EFE

3. Monument franquista del Valle de los Caídos a Cuelgamuros / Monumento franquista del Valle de los Caídos en Cuelgamuros
Espanya
Foto: Santi Donaire, 2022

Audiovisual *Genocidis i arqueologia forense*
Genocidios y arqueología forense

L'ARQUEOLOGIA DEL PASSAT RECENT

Els conflictes contemporanis i l'arqueologia

La història de la humanitat està travessada per la barbàrie. Conceptes com *genocidi*, *crim de lesa humanitat* o *fossa comuna* formen part, malauradament, de la nostra realitat. No debades, el món contemporani ha sigut un camp d'experimentació en l'ús de la violència i la repressió com a mecanismes de legitimació del poder, i de la purga i l'eliminació de la dissidència.

Sobre aquests passats traumàtics s'imposen silencis, però les evidències, sovint ocultades o destruïdes, resisteixen. El record d'un familiar, els barracons d'un camp de concentració, la senyalització d'una fossa comuna o la carta de comiat d'una persona sentenciada a mort, constitueixen proves irrefutables de violacions dels drets més fonamentals.

A partir d'aquestes evidències, l'arqueologia –en particular l'especialitat forense– col·labora en l'aclariment dels crims i en la recuperació dels cossos i les històries de vida de les víctimes. I contribueix, alhora, al coneixement dels espais de perpetració i els llocs de memòria a escala internacional.

L'arqueologia forense

La recuperació de desapareguts per violència d'estat té com a punt de referència les intervencions de l'arqueologia forense desenvolupades a l'Amèrica Llatina. L'Argentina és un dels primers països a promoure la investigació dels crims perpetrats contra la seua població civil durant la dictadura militar.

Aquesta necessitat de fer justícia constitueix l'embrió de molts dels procediments científics que, des dels anys huitanta, s'implementen arreu del món. Una pràctica que s'empara en les directrius i les normatives internacionals en matèria de drets humans.

LA ARQUEOLOGÍA DEL PASADO RECIENTE

Los conflictos contemporáneos y la arqueología

La historia de la humanidad está atravesada por la barbarie. Conceptos como *genocidio*, *crimen de lesa humanidad* o *fosa común* forman parte, desgraciadamente, de nuestra realidad. No en vano, el mundo contemporáneo ha sido un campo de experimentación en el uso de la violencia y la represión como mecanismos de legitimación del poder, y de la purga y la eliminación de la disidencia.

Sobre estos pasados traumáticos se imponen silencios, pero las evidencias, a menudo ocultadas o destruidas, resisten. El recuerdo de un familiar, los barracones de un campo de concentración, la señalización de una fosa común o la carta de despedida de una persona sentenciada a muerte constituyen pruebas irrefutables de violaciones de los derechos más fundamentales.

A partir de estas evidencias, la arqueología –en particular su especialidad forense– colabora en el esclarecimiento de los crímenes y en la recuperación de los cuerpos y las historias de vida de las víctimas. Y contribuye, a la vez, al conocimiento de los espacios de perpetración y los lugares de memoria a escala internacional.

La arqueología forense

La recuperación de desaparecidos por violencia de Estado tiene como punto de referencia las intervenciones de la arqueología forense desarrolladas en América Latina. Argentina es uno de los primeros países en promover la investigación de los crímenes perpetrados contra su población civil durante la dictadura militar.

Esta necesidad de hacer justicia constituye el embrión de muchos de los procedimientos científicos que, desde los años ochenta, se llevan a cabo por todo el mundo. Una práctica que se ampara en las directrices y normativas internacionales en materia de derechos humanos.

FOSES AL TERRITORI VALENCIÀ

354 fosses i nínxols
amb persones
represaliades

88 fosses i nínxols
exhumats

1.904 persones
exhumades

206 persones
identificades

Font: Mapa de Fosses de la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana

Dades actualitzades en data de maig de 2023

Fuente: Mapa de Fosas de la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana

Datos actualizados a fecha de mayo de 2023

A l'Estat espanyol, aquests protocols no arriben fins a l'inici del segle XXI, i s'apliquen en la investigació de la repressió de la guerra i la dictadura. En particular, han sigut les famílies de les víctimes del franquisme qui sempre han reclamat als poders públics el dret a la veritat, a la justícia i a la reparació.

Aquestes reivindicacions continuen en l'actualitat. L'anomalia, però, és que la legislació espanyola no contempla la judicialització dels assassinats de la dictadura, perquè considera que els crims han prescrit i encara continua vigent la Llei d'Amnistia (1977).

Saber qui són

Obrir la fossa no és el final, sinó el principi de tot. Cal posar nom a les víctimes, acompanyar les famílies i donar-los veu, i fer del trauma una qüestió de reflexió i de compromís públic.

És un procés minuciós, complex, llarg, que no sempre dona els resultats esperats, i que requereix d'ètica social i professional.

La identificació genètica de les restes comença, paradoxalment, amb un element tan asèptic com una caixa de cartó, on les restes humanes esperen els resultats de les proves d'ADN.

En el Estado español, estos protocolos no llegan hasta el inicio del siglo XXI, y se aplican en la investigación de la represión de la guerra y la dictadura. En particular, han sido las familias de las víctimas del franquismo quienes siempre han reclamado a los poderes públicos el derecho a la verdad, a la justicia y a la reparación.

Estas reivindicaciones continúan en la actualidad. Sin embargo, la anomalía es que la legislación española no contempla la judicialización de los asesinatos de la dictadura, al considerar que los crímenes han prescrito y aún continúa vigente la Ley de Amnistia (1977).

Saber quiénes son

Abrir la fosa no es el final, sino el principio de todo. Hay que poner nombre a las víctimas, acompañar y dar voz a las familias, y hacer del trauma una cuestión de reflexión y compromiso público.

Es un proceso minucioso, complejo, largo, que no siempre da los resultados esperados y que requiere de ética social y profesional.

La identificación genética de los restos empieza, paradójicamente, con un elemento tan aséptico como una caja de cartón, donde los restos humanos permanecen a la espera de los resultados de las pruebas de ADN.

Espanya, postguerra i repressió

L'any 1939 acaba la guerra a Espanya, però no arriba la pau. Arran del colp d'estat de 1936, el general Francisco Franco instaura per la força un règim militar totalitari, profundament antidemocràtic, que s'allarga fins al 1975.

En aquesta «nova Espanya» no hi ha lloc per als drets civils, ni per als partits polítics ni els sindicats, ni per a cap pensament ni conducta que es desvie de la norma imposada. La violència s'institucionalitza com a mecanisme de repressió i propaganda, i envaeix tots i cada un dels àmbits de la vida de les dones i els homes. Amb l'empresonament, els judicis sumaríssims i els afusellaments, el règim assenyala i elimina físicament «els vençuts».

Davant d'aquesta situació, molts trobaran una via de supervivència en l'exili a l'estranger. La majoria, però, haurà de patir un «exili interior» ple de violències: des de les humiliacions públiques, passant per les depuracions i expropiacions forçoses, fins a arribar a la reeducació ideològica i moral i la brutalitat de la violència sexual. La repressió s'infligeix més enllà de la mort.

España, posguerra y represión

En 1939 termina la guerra en España, pero no llega la paz. A raíz del golpe de estado de 1936, el general Francisco Franco instaura por la fuerza un régimen militar totalitario, profundamente antidemocrático, que se alarga hasta 1975.

En esta «nueva España» no hay lugar para los derechos civiles, ni para los partidos políticos, ni los sindicatos, ni para ningún pensamiento ni conducta que se desvíe de la norma impuesta. La violencia se institucionaliza como mecanismo de represión y propaganda, e invade todos y cada uno de los ámbitos de la vida de las mujeres y los hombres. Con el encarcelamiento, los juicios sumarísimos y los fusilamientos, el régimen señala y elimina físicamente a «los vencidos».

Ante esta situación, muchos encontrarán en el exilio en el extranjero una vía de supervivencia. Sin embargo, la mayoría tendrá que sufrir un «exilio interior» lleno de violencias: desde las humillaciones públicas, pasando por las depuraciones y expropiaciones forzosas, hasta la reeducación ideológica y moral y la brutalidad de la violencia sexual. La represión se inflige más allá de la muerte.

Francó: «**No habrá compromiso ni tregua, seguiré preparando mi avance hacia Madrid. Avanzaré, tomaré la capital. Salvaré España del marxismo, cueste lo que cueste**»

Jay Allen: «**¿Eso significa que tendrá que matar a la mitad de España?**»

Francó: «**Repito, cueste lo que cueste**»

Primera entrevista concedida pel general Francisco Franco després del colp d'estat, a Jay Allen per al *News Chronicle* (29/07/1936)

1

2

3

«¿Parlamentar? ¡Jamás! Esta guerra tiene que terminar con el exterminio de los enemigos de España»

General franquista Emilio Mola, 1936
JM Iribarren (1937): *Con el general Mola. Escenas y aspectos inéditos de la guerra civil*. Librería General, Zaragoza.

4

5

1. Cartell *Ha Llegado España*
Servicio Nacional de Propaganda. Departamento de Plástica / Ca. 1940 / Il·lustració de Josep Morell / Dimensions: 122x86 cm / CRAI Biblioteca Pavelló de la República (Universitat de Barcelona)

2. Cartell *Gloria a los que derramaron su sangre por España y su Caudillo Franco*
Ca. 1939-1945 / Anònim / Dimensions: 103,5x83,5 cm / CRAI Biblioteca Pavelló de la República (Universitat de Barcelona)

3. *Eugenesia de la hispanidad y regeneración de la raza*
Antonio Vallejo Nágera / Burgos, 1937 / Universitat de València. Biblioteca Historicomèdica «Vicent Peset Llorca»

4. Cartell *Bolchevismo, injusticia social, politicastros, masones, separatismo, F.A.I.*
Ca.1938 / Anònim / Dimensions: 119x84 cm / Biblioteca Nacional de España

5. Anunci franquista *No temáis! Franco os dará paz y trabajo si no habéis cometido crimen alguno. ¡Arriba España!*

Noticiero de España, núm. 15, 11 de desembre de 1937 / Il·lustració de Teodoro Delgado / Biblioteca Nacional de España

1

2

3

4

5

6

«Al que resista, ya sabéis lo que tenéis que hacer: a la cárcel o al paredón, lo mismo da»

General franquista Juan Yagüe, 1937
«Palabras de Yagüe. Fiesta del Caudillo en San Leonardo», en *Diario de Burgos* (08/10/1937)

1. Edició facsimil de la Constitució de la II República espanyola, 1931
Edición facsimil de la Constitución de la II República española, 1931
Col·lecció particular

2. Dones votant en les eleccions municipals d'abril de 1933 a Moncada. Per primera vegada les dones podien votar / Mujeres votando en las elecciones municipales de abril de 1933 en Moncada. Por primera vez las mujeres podían votar
Archivo ABC / Foto J. Cabrelles Sigüenza

3. Cartell *Leed, combatiendo la ignorancia derrotareis el fascismo*
Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes / 1937 / Il·lustració de Wila / Dimensions 68x50 cm / CRAI Biblioteca Pavelló de la República (Universitat de Barcelona)

4. Cartell *La revolución no se contiene, se encauza (CNT / AIT)*
Sindicato Único Regional de la Industria de Agua, Gas y Electricidad / Región Centro / Ca. 1937 / Il·lustració de José Domínguez Bermejo / Dimensions: 160x108 cm / CRAI Biblioteca Pavelló de la República (Universitat de Barcelona)

5. Presos formant i fent salutació feixista a la presó de Sant Miquel dels Reis de València / Presos formando y haciendo el saludo fascista en la prisión de San Miguel de los Reyes de València
Any 1940 / Colección Rosario Martínez Bernal

6. Dones rapades, al pati de l'Ajuntament de Montilla, obligades a posar i fer la salutació feixista, agost de 1936 / Mujeres rapadas, en el patio del Ayuntamiento de Montilla, obligadas a posar y hacer el saludo fascista, agosto de 1936
Fundación Biblioteca Manuel Ruiz Luque. FBML (Montilla, Córdoba)

PROCÉS CIENTÍFIC D'EXHUMACIÓ

1. Obertura de la fossa

2. Excavació i escombrats

4. Enterrament de les restes

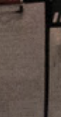
4. Treball de laboratori

3. Tancaament de la fossa

5. ABR i tallaments

DUSSI FORA DE LA FOSSA

OBJECTES D'ARXIU

1939-1956

Recuperacions «en calent»

Període d'afusellaments al mur del Terror. Período de fusilamiento en el muro del Terror.

Algunes famílies poden traslladar o soterrar els seus morts. Algunas familias pueden trasladar o enterrar a sus muertos.

Els vencedors de la guerra sí que recuperen i soterran les seues víctimes. Los vencedores de la guerra sí recuperan y entierran a sus víctimas.

1957-1975

Trasllats autoritzats

Algunes víctimes són traslladades als seus pobles, a petició de les famílies i prèvia autorització del Govern Civil.

Algunas víctimas son trasladadas a sus pueblos, a petición de las familias y previa autorización de Gobierno Civil.

En 1959 s'inaugura el Valle de los Caídos, on Franco traslladarà fins a 33.000 cossos de vencedors i vençuts. En 1959 se inaugura el Valle de los Caídos, donde Franco trasladará hasta 33.000 cuerpos de vencedores y vencidos.

1976-1999

Intensificació de les actuacions

En 1975 mor el dictador i en 1978 s'aprova la Constitució. En 1975 muere el dictador y en 1978 se aprueba la Constitución.

Les famílies continuen promovent i sufragant les exhumacions de manera privada. Las familias continúan promoviendo y sufragando las exhumaciones de manera privada.

Malgrat el context democràtic, no existeixen ni protocols ni legislació sobre exhumacions. Pese al contexto democrático, no existen ni protocolos ni legislación sobre exhumaciones.

2000-2023

Exhumacions científiques

Les primeres intervencions amb mètode científic forense tenen lloc a Castellnou de Bages (Barcelona) en 1999 i a Priaranza del Bierzo (Lleó) en el 2000. A Paterna comencen en 2012.

Las primeras intervenciones con método científico forense tienen lugar en Castellnou de Bages (Barcelona) en 1999 y en Priaranza del Bierzo (León) en el 2000. En Paterna comienzan en 2012.

Les famílies i el moviment memorialista adquireixen una projecció pública clau com a motor de les reivindicacions. Las familias y el movimiento memorialista adquieren una proyección pública clave como motor de las reivindicaciones.

En 2007 s'aprova la Llei de Memòria Històrica a Espanya i en 2017 la Llei de Memòria Democràtica valenciana. En 2007 se aprueba la Ley de Memoria Histórica en España y en 2017 la Ley de Memoria Democrática valenciana.

Algunes administracions sufraguen les intervencions. A Paterna, la Diputació de València ho fa des de 2016 i la Generalitat Valenciana des de 2019.

Algunas administraciones sufragan las intervenciones. En Paterna, la Diputación de València lo hace desde 2016 y la Generalitat Valenciana desde 2019.

PATERNA: FOSSES COMUNES I MEMÒRIA

El cementeri i el mur del Terror

Paterna és un cas paradigmàtic de la repressió franquista de la postguerra. Aquest municipi, a menys de deu quilòmetres de València, conserva dos espais destacats de violència i memòria: el mur del Terror com a lloc d'afusellaments i el cementeri municipal com a gran fossa comuna.

Durant quasi dues dècades (1939-1956), la dictadura va assassinar en aquest lloc almenys 2.237 persones, la immensa majoria en els cinc primers anys. Aquests crims responen a una política premeditada d'eliminació d'aquelles persones que el franquisme considerava no afectes al règim.

Els assassinats van imposar el silenci i la por, però no l'oblit. Les famílies, des d'un primer moment, van preservar d'amagat la memòria dels seus desapareguts. De fet, algunes van aconseguir traslladar el cos «en calent» –després de l'afusellament– per evitar la fossa comuna.

Aquestes accions i reivindicacions, encapçalades sobretot per les vídues i les mares, són el germen d'allò que dècades després constituirà el moviment memorialista.

L'arqueologia de les fosses

La recuperació de les víctimes s'inicia sempre a petició de les famílies. El treball arranca lluny de la fossa, amb la difícil recerca de documentació històrica i de testimonis orals per a compilar informació sobre les persones assassinades i els llocs on foren sepultades.

Ja al peu de la fossa, s'obri la terra i s'hi busquen les evidències dels crims. Es tracta d'un procés rigorós i en equip, que exigeix una documentació exhaustiva de tot el que apareix al subsol, per tal de reconstruir com es va formar i omplir la fossa: els cossos, els objectes i, especialment, els diferents estrats de terra. Aquesta metodologia d'excavació és la que singularitza la disciplina arqueològica.

PATERNA: FOSAS COMUNES Y MEMORIA

El cementerio y el muro del Terror

Paterna es un caso paradigmático de la represión franquista de posguerra. Este municipio, a menos de diez kilómetros de València, conserva dos espacios destacados de violencia y memoria: el muro del Terror como lugar de fusilamientos y el cementerio municipal como gran fosa común.

Durante casi dos décadas (1939-1956), la dictadura asesinó en este lugar al menos a 2.237 personas, la inmensa mayoría en los cinco primeros años. Estos crímenes responden a una política premeditada de eliminación de aquellas personas que el franquismo consideraba no afectas al régimen.

Los asesinatos impusieron el silencio y el miedo, pero no el olvido. Las familias, desde un primer momento, preservaron a escondidas la memoria de sus desaparecidos. En realidad, algunas consiguieron trasladar el cuerpo «en caliente» –después del fusilamiento– para evitar la fosa común.

Estas acciones y reivindicaciones, encabezadas sobre todo por las viudas y las madres, son el germen de lo que décadas después constituirá el movimiento memorialista.

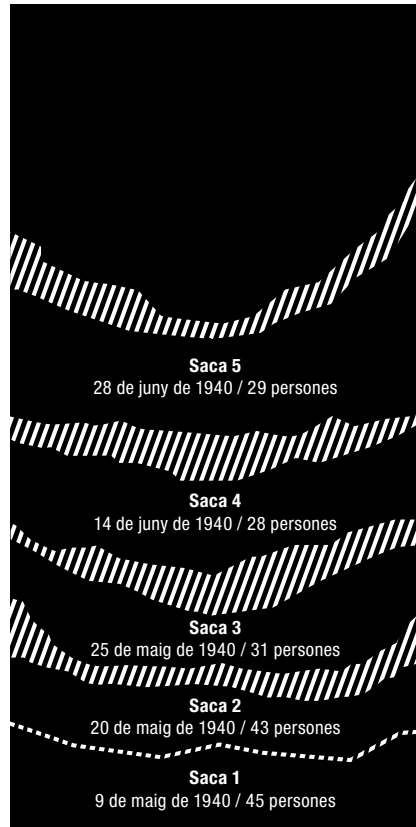
La arqueología de las fosas

La recuperación de las víctimas se inicia siempre a petición de las familias. El trabajo empieza lejos de la fosa con la difícil búsqueda de documentación histórica y de testimonios orales para compilar información sobre las personas asesinadas y los sitios donde fueron sepultadas.

Ya a pie de fosa, se abre la tierra para buscar las evidencias de los crímenes. Se trata de un proceso riguroso y en equipo, que exige una documentación exhaustiva de todo lo que aparece en el subsuelo, para reconstruir cómo se formó y se llenó la fosa: los cuerpos, los objetos y, en especial, los diferentes estratos de tierra. Esta metodología de excavación es la que singulariza la disciplina arqueológica.

Audiovisual *Paterna, la memòria de la repressió i dels crims de postguerra*
Paterna, la memoria de la represión y de los crímenes de posguerra

Dades referides a la fossa 114:
5 saques
Maig i juny de 1940
176 individus
PROFUNDITAT: més de 6,5 m

Datos referidos a la fosa 114:
5 sacas
Mayo y junio de 1940
176 individuos
PROFUNDIDAD: más de 6,5 m

Procés científic d'exhumació / Proceso científico de exhumación

1. Obertura de la fossa / Apertura de la fosa

2. Excavació i exhumació / Excavación y exhumación

3. Tancament de la fossa / Cierre de la fosa

Ara bé, el propòsit de les exhumacions no és simplement buidar fosses, sinó recuperar cossos per a poder identificar persones. Per això, una part essencial del procés és l'estudi antropològic i forense de les restes, les entrevistes als familiars vius i les anàlisis d'ADN.

Malgrat que la identificació no sempre és possible, l'arqueologia pot assumir una funció veritablement reparativa per a les famílies. D'alguna manera, l'exhumació permet connectar físicament i simbòlicament present i passat, superfície i subsol, vida i mort, tot materialitzant la cerca del familiar desaparegut.

Saber on estan

Només al cementeri de Paterna hi ha més de 150 fosses comunes del franquisme. Són cavitats fetes en terra, de planta quadrada –d'uns 2x2 m–, que cobreixen bona part de la superfície del cementeri vell. Algunes arriben fins als 6 metres de profunditat.

El nombre de fosses, l'ús intensiu de l'espai i les profunditats d'aquests clots, evidencien la premeditació i l'atrocitat de la repressió franquista: només caves una fossa de diversos metres de profunditat si tens intenció d'omplir-la de cossos.

Ahora bien, el propósito de las exhumaciones no es simplemente vaciar fosas, sino recuperar cuerpos para poder identificar personas. Por eso, una parte esencial del proceso es el estudio antropológico y forense de los restos, las entrevistas a los familiares vivos y los análisis de ADN.

A pesar de que no siempre es posible su identificación, la arqueología puede asumir una función verdaderamente reparativa para las familias. De algún modo, la exhumación permite conectar física y simbólicamente presente y pasado, superficie y subsuelo, vida y muerte, materializando la búsqueda del familiar desaparecido.

Saber dónde están

Solo en el cementerio de Paterna se conocen más de 150 fosas comunes del franquismo. Son cavidades hechas en el suelo, de planta cuadrada –de unos 2x2 m–, que cubren buena parte de la superficie del cementerio viejo. Algunas llegan hasta los 6 metros de profundidad.

El número de fosas, el uso intensivo del espacio y las profundidades de estos pozos evidencian la premeditación y la atrocidad de la represión franquista: solo caves una fosa de varios metros de profundidad si tienes intención de llenarla de cuerpos.

Àudio *Els sons d'una exhumació* (paisatge sonor)
Los sonidos de una exhumación (paisaje sonoro)

4. Treball de laboratori / Trabajo de laboratorio

5. ADN i testimonis / ADN y testimonios

6. Entrega a les famílies / Entrega a las familias

OBJECTES FAMILIARS

La memòria dels objectes familiars és una memòria que es transmet de generació en generació. És una memòria que es crea a través de la vida i que es manté viva gràcies a la cura i a l'afecte que hi ha darrere d'ells. Aquests objectes són una part essencial de la nostra identitat i de la nostra història familiar. Els objectes familiars són una manera de connectar amb el passat i de transmetre el nostre llegat a les generacions futures. Els objectes familiars són una manera de celebrar la vida i de recordar els moments més importants de la nostra existència. Els objectes familiars són una manera de demostrar el nostre amor i el nostre respecte pels nostres éssers estimats. Els objectes familiars són una manera de deixar un llegat i de continuar vivint amb nosaltres.

*Tambien sabrás que hoy
tambien sabrás que hoy
Domingo día tres al mediodía
domingo día tres al mediodía
has sido padre de un niño
has sido padre de un niño
que es una preciosidad (...)
que es una preciosidad (...)
pensamos ponerle Vicente
pensamos ponerle Vicente*

Carta de Julia Tortosa a Vicente Roig Roig
Alghero, 3 de març de 1940

A collection of small photographs and documents, including a bouquet of flowers and several portraits of people. The items are arranged in a grid-like pattern on the wall.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

A display case containing various small objects, including a necklace and a bracelet. The objects are arranged on a white surface.

DINS I FORA DE LA FOSSA

Una cullera. Un grapat de botons. Una medalleta. Una caixa de mistos. A primera vista, semblen objectes intrascendents perquè són de caràcter quotidià. Però quan provenen d'un espai de repressió, adquireixen una especial significació perquè són proves pericials dels crims i, alhora, perquè juguen un paper clau en els processos de construcció de la nostra memòria recent.

Per a les disciplines científiques, els objectes constitueixen documents que ajuden a contextualitzar els fets i poden complementar la identificació de les víctimes. Per a les famílies, encarnen el record dels desapareguts, amb un profund valor emocional. I per al conjunt de la societat, són potencials activadors de l'empatia i la reflexió sobre aquest passat traumàtic.

Una cullera. Un puñado de botones. Una medallita. Una caja de cerillas. A simple vista, parecen objetos intrascendentes por su carácter cotidiano. Pero cuando proceden de un espacio de represión, adquieren una especial significación al ser pruebas periciales de los crímenes y, a su vez, al jugar un papel clave en los procesos de construcción de nuestra memoria reciente.

Para las disciplinas científicas, los objetos constituyen documentos que ayudan a contextualizar los hechos y pueden complementar la identificación de las víctimas. Para las familias, encarnan el recuerdo de los desaparecidos, con un profundo valor emocional. Y para el conjunto de la sociedad, son potenciales activadores de la empatía y la reflexión sobre este pasado traumático.

MÉS ENLLÀ DE LA MATERIALITAT

Dins i fora de la fossa

Una cullera. Un grapat de botons. Una medalleta. Una caixa de mistos. A primera vista, semblen objectes intrascendents perquè són de caràcter quotidià. Però quan provenen d'un espai de repressió, adquireixen una especial significació perquè són proves pericials dels crims i, alhora, perquè juguen un paper clau en els processos de construcció de la nostra memòria recent.

Per a les disciplines científiques, els objectes constitueixen documents que ajuden a contextualitzar els fets i poden complementar la identificació de les víctimes. Per a les famílies, encarnen el record dels desapareguts, amb un profund valor emocional. I per al conjunt de la societat, són potencials activadors de l'empatia i la reflexió sobre aquest passat traumàtic.

Objectes exhumats

En el moment del crim, les persones afusellades a penes portaven damunt unes poques pertinences. Algunes han sobreviscut més de huitanta anys sota terra. Recuperar-les ens ajuda a conformar una instantània de les seues vides, però també dels seus últims moments a la presó i al paretó, marcats per la crueltat i la violència.

Tot i que la dictadura es va esforçar per crear i popularitzar una imatge estereotipada dels represaliats —com a «rojos» subversius i perillosos—, els materials exhumats il·lustren una realitat amb molts matisos. El que guardaven a les butxaques ens parla de projectes personals i polítics.

A les fosses hi ha homes i dones d'edats i procedències diverses. Hi ha representació de la burgesia, de les professions liberals i, sobretot, de la classe treballadora. Persones que defensaven un ampli ventall de sigles polítiques i que en alguns casos havien exercit un paper actiu en la vida política, militar, social i cultural de la República. El que les unia, però, per damunt de les diferències, era l'oposició al feixisme.

MÁS ALLÁ DE LA MATERIALIDAD

Dentro y fuera de la fosa

Una cuchara. Un puñado de botones. Una medallita. Una caja de cerillas. A simple vista, parecen objetos intrascendentes por su carácter cotidiano. Pero cuando proceden de un espacio de represión, adquieren una especial significación al ser pruebas periciales de los crímenes y, a su vez, al jugar un papel clave en los procesos de construcción de nuestra memoria reciente.

Para las disciplinas científicas, los objetos constituyen documentos que ayudan a contextualizar los hechos y pueden complementar la identificación de las víctimas. Para las familias, encarnan el recuerdo de los desaparecidos, con un profundo valor emocional. Y para el conjunto de la sociedad, son potenciales activadores de la empatía y la reflexión sobre este pasado traumático.

Objetos exhumados

En el momento del crimen, las personas fusiladas apenas llevaban encima unas pocas pertenencias. Algunas han sobrevivido más de ochenta años bajo tierra. Recuperarlas nos ayuda a conformar una instantánea de sus vidas, pero también de sus últimos momentos en la cárcel y el paredón, marcados por la crueldad y la violencia.

A pesar de que la dictadura se esforzó por crear y popularizar una imagen estereotipada de los represaliados —como «rojos» subversivos y peligrosos—, los materiales exhumados ilustran una realidad con muchos matices. Lo que guardaban en los bolsillos nos habla de proyectos personales y políticos.

En las fosas hay hombres y mujeres de edades y procedencias distintas. Hay representación de la burguesía, de las profesiones liberales y, sobre todo, de la clase trabajadora. Personas que defendían un amplio abanico de siglas políticas y que en algunos casos habían ejercido un papel activo en la vida política, militar, social y cultural de la República. Sin embargo, lo que las unía, por encima de las diferencias, era su oposición al fascismo.

Document *Informació detallada de procedència dels objectes exhumats a Paterna, per codi d'individu i número de fossa*
Información detallada de procedencia de los objetos exhumados en Paterna, por código de individuo y número de fosa

Conjunt d'indumentàries exhumades a les fosses comunes del cementeri de Paterna
Conjunto de indumentarias exhumadas en las fosas comunes del cementerio de Paterna

Con pulso sereno y la conciencia
muy tranquila, escribo mis
últimas letras porque dentro
de unas horas habré dejado
de existir. Me van a ejecutar

Carta de comiat de Bautista Vañó Sirera
Presó Model de València, 15 de juliol de 1939

Vitrines objectes exhumats / Vitrinas objetos exhumados

Fam i precarietat

Què significa dur una cullera en la butxaca? Qui utilitza a diari una llemenera? La vida a la presó va acompanyada de massificació, malalties infeccioses i una alimentació penosa. Aquestes condicions infrahumanes i repressives van fer que moltes persones moriren en la presó abans de l'afusellament, i que unes altres patiren malalties cròniques, tant físiques com mentals.

Hambre y precariedad

¿Qué significa llevar una cuchara en el bolsillo? ¿Quién utiliza a diario una lencera? La vida carcelaria va acompanyada de masificación, enfermedades infecciosas y una penosa alimentación. Estas condiciones infrahumanas y represivas hicieron que muchas personas murieran en la prisión antes del fusilamiento y que otras sufrieran enfermedades crónicas, tanto físicas como mentales.

Fe i religiositat popular

L'anticlericalisme va ser un argument utilitzat per la dictadura per a desacreditar i represaliar els defensors de la legalitat republicana. Si bé és cert que alguns grups van fer ús de la violència contra l'Església, la República havia instaurat el laïcisme i la llibertat de culte. De fet, a les fosses hi ha persones que van ser afusellades amb objectes devocionals catòlics.

Fe y religiosidad popular

El anticlericalismo fue un argumento utilizado por la dictadura para desacreditar y represaliar a los defensores de la legalidad republicana. Si bien es cierto que algunos grupos hicieron uso de la violencia contra la Iglesia, la República había instaurado el laicismo y la libertad de culto. De hecho, hay personas en las fosas que fueron fusiladas con objetos devocionales católicos.

Repressió i control

Entrar a la presó comporta la privació total de llibertats i una vigilància absoluta: rutines supervisades, censura, control de visites, revisió de pertinences i una ferma reeducació moral i ideològica. L'individu és desposseït d'identitat i esdevé part d'una massa uniforme de culpables. L'afusellament serà la culminació d'aquesta violència.

Represión y control

Entrar en prisión conlleva la privación total de libertad y una vigilancia absoluta: rutinas supervisadas, censura, control de visitas, revisión de pertenencias y una firme reeducación moral e ideológica. El individuo es desposeído de su identidad y se convierte en parte de una masa uniforme de culpables. El fusilamiento será la culminación de esta violencia.

Companyonia

Les condicions miserables de la presó fan proliferar la cooperació i el suport mutu en la lluita per sobreviure. Compartir el tabac, ajudar a llegir el diari i les cartes familiars, dividir una pinta en dues parts o escriure una adreça en un paper per demanar ajuda o donar referències, parla de la creació de vincles afectius i de solidaritat.

Compañerismo

Las condiciones miserables de la prisión hacen proliferar la cooperación y el apoyo mutuo en la lucha por sobrevivir. Compartir el tabaco, ayudar a leer el periódico y las cartas familiares, dividir un peine en dos partes o escribir una dirección en un papel para pedir ayuda o dar referencias, habla de la creación de vínculos afectivos y de solidaridad.

Diferències

No és igual un botó de fusta que un botó de puny metàl·lic i decorat. Tampoc conta el mateix un cinturó de cuir trenat que una simple corda per a sostindre els pantalons. La manera de vestir és el reflex de la classe social. La vestimenta i els objectes personals també individualitzen les personalitats.

Diferencias

No es lo mismo un botón de madera que un gemelo metálico y decorado. Tampoco es lo mismo un cinturón de cuero trenzado que una simple cuerda para sostener los pantalones. La forma de vestir es el reflejo de la clase social. La vestimenta y los objetos personales también individualizan las personalidades.

Evasions

La reclusió es tradueix en una doble derrota moral: acceptar la condemna imposada en judicis sense garanties i assumir la imposició d'un sistema antagònic als seus ideals. La supervivència passa, sovint, per trobar vies d'escapament mental, com ara fumar, jugar amb objectes reutilitzats o aferrar-se a elements que evoquen la realitat perduda.

Evasiones

La reclusión se traduce en una doble derrota moral: aceptar la condena impuesta en juicios sin garantías y asumir la imposición de un sistema antagónico a sus ideales. La supervivencia pasa, a menudo, por encontrar vías de escape mental, como por ejemplo fumar, jugar con objetos reutilizados o aferrarse a elementos que evocan la realidad perdida.

Les assenyalades

Entre totes les violències que patiren les dones a mans d'un franquisme obertament paternalista i misogin, la condemna a mort buscava l'eliminació d'aquelles que la dictadura considerava «roges» irrecuperables. Les vint afusellades a Paterna, compromeses políticament i intel·lectualment, van ser assassinades per eixir-se'n de la norma.

Las señaladas

Entre todas las violencias que sufrieron las mujeres a manos de un franquismo abiertamente paternalista y misógino, la condena a muerte buscaba la eliminación de aquellas que la dictadura consideraba «rojas» irrecuperables. Las veinte fusiladas en Paterna, comprometidas política e intelectualmente, fueron asesinadas por salirse de la norma.

Enyorança

Afrontar l'aïllament i la incertesa d'una vida entre reixes intensifica l'absència de les persones estimades. El record, amb freqüència, es materialitza a través dels objectes. Per això, alguns presos atresoren elements personals que conserven de l'exterior –una foto, una treneta. I, alhora, elaboren objectes amb pinyols, pedres, fil o espart, que fan arribar a les seues cases.

Añoranza

Afrontar el aïllament i la incertidumbre de una vida entre rejas intensifica la ausencia de las personas queridas. El recuerdo, con frecuencia, se materializa a través de los objetos. Por eso, algunos presos atesoran elementos personales que conservan del exterior –una foto, una trenza. Y, a su vez, elaboran objetos con huesos de frutas, piedras, hilo o esparto, que envían a sus casas.

Comunicar-se

Durant els dies, els mesos i, fins i tot, els anys que duren les penes, el contacte amb l'exterior es limita a les visites familiars ocasionals i a l'arribada de la correspondència. L'escriptura a la presó esdevé una taula de salvació, perquè manté viu el vincle amb l'exterior a través de cartes i postals que relaten el dia a dia. També l'últim adeu, expressat en la carta de comiat, s'escriu amb llapis.

Comunicarse

Durante los días, meses e incluso años que duran las penas, el contacto con el exterior se limita a las ocasionales visitas familiares y a la llegada de la correspondencia. La escritura en la cárcel se convierte en una tabla de salvación, al mantener vivo el vínculo con el exterior a través de cartas y postales que relatan el día a día. También el último adiós, expresado en la carta de despedida, se escribe con lápiz.

Sense oblit

A pesar de l'obstinació del règim franquista per esborrar la vida i la memòria d'aquestes persones, les famílies manifesten la seua intenció de recuperar els cossos des del mateix moment de l'assassinat. Entre les pràctiques excepcionals de resistència hi ha la introducció a la fossa –amb la complicitat del soterrador– de rams de flors o elements identificatius, com ara notes manuscrites amb el nom i els cognoms de la persona afusellada.

No olvidar

A pesar del empeño del régimen franquista por borrar la vida y la memoria de estas personas, las familias manifiestan su intención de recuperar los cuerpos desde el mismo momento del asesinato. Entre las prácticas excepcionales de resistencia está introducir en la fosa –con la complicidad del enterrador– ramos de flores o elementos identificativos, como notas manuscritas con el nombre y los apellidos de la persona fusilada.

†
FERNANDO LAGUNA MONTEAGUDO
 15-3-41 - DE 38 AÑOS
 TU ESPOSA
 Y
 DEMAS FAMILIA
 (ESQUINA)

†
AGUSTIN ZARAGOZA PRADES
 FALLECIÓ 28 MARZO 1940
 A LOS 47 AÑOS DE EDAD

†
REGINO GARCIA CULEBRAS
 FALLECIO EL 28 DE MARZO DE 1940
 A LOS 39 AÑOS DE EDAD.
 R.I.P.
Te esposa e hijos, no te olvidan.

†
MATIAS YBORRA FERRER
 EL 28 DEL 10 DEL 40
 A LOS 29 AÑOS DE EDAD
 R.I.P.
Te padres hermanos y granada.

†
MIGUEL CANO GONZALEZ
 31-10-40 - DE 35 AÑOS
 TU ESPOSA
 Y DEMAS FAMILIA

†
DOMINGO GIABERT RAMIREZ
 31-1-41 DE 34 AÑOS
 TU ESPOSA HIJO
 MADRE Y HERMANOS
 (CAUETE DELHI FUENTE)

†
MIGUEL GALAN DOMINGO
 FALLECIO EL 23-10-1940
 A LOS 53 AÑOS TUESPOSA
 HIJOS Y NIETOS
 NO TE OLVIDAN
 REQUENA

†
BERNARDO CHE SOLER
 31-1-41 - DE 24 AÑOS
 TUS PADRES Y
 HERMANOS
 (ALZIRA)

†
VICENTE ORTIZ GARRIGUES
 FALLECIO EL 28 DE MARZO DE 1940
 A LOS 35 AÑOS DE EDAD
 R.I.P.
Te esposa e hijos, no te olvidan.

†
RAMON BACETE ARNERO
 EL 23 DE OCTUBRE DE 1940
 A LOS 40 AÑOS DE EDAD.
 R.I.P.
Te esposa e hijos no te olvidan.

†
VICENTE MOLLA GALIANA
 EL 6 DE NOVIEMBRE DE 1939
 A LOS 37 AÑOS DE EDAD.
 R.I.P.
Te esposa e hijos y familia, no te olvidan.

†
JOSE MANUEL MURCIA MARTINEZ
 EL 6 DE NOVIEMBRE DE 1939
 A LOS 46 AÑOS DE EDAD.
 R.I.P.
Te esposa e hijos, no te olvidan.

†
JOSE HORTIS ALBERTO
 EL 23 DEL 10 DEL 40
 A LOS 43 AÑOS DE EDAD
 R.I.P.
Te esposa hijos hermano y familia, no te olvidan.

Objectes familiars

La mort del represaliat obri una esclatxa profunda. L'angoixa, però, comença abans, quan la família ha d'afrontar la desaparició, l'empresonament i un judici il·legal que culminarà amb la sentència de mort. La pèrdua fa persistent una ferida que s'agreuja amb l'estigma social de sobreviure i ser familiar d'una persona afusellada.

Les famílies són víctimes cròniques de la repressió. Mares, pares, marits, mullers, fills i filles de «rojos» i «roges» patiran en primera persona tota classe de castics i vexacions. Afrontar aquest trauma en un escenari de control asfixiant com és la dictadura, no provoca en totes les persones la mateixa reacció. Hi ha qui oblida conscientment a causa del dolor i del què diran. Hi ha qui tria el silenci i decideix no parlar per supervivència. I hi ha qui, en privat, s'arrisca a mantindre i transmetre la memòria a les següents generacions.

Especialment les dones faran de la casa un espai de resistència on, d'amagat, recordaran i parlaran d'allò que fora està perseguit. Sovint, l'absència s'intentarà pal·liar amb els objectes del familiar desaparegut, que perviuen ocults als calaixos i s'atresoren per a conservar el seu record.

El dol

La dictadura franquista va prohibir a les famílies fer públic el seu dol. Tanmateix, a través de l'arqueologia i de les fonts orals es poden reconèixer pràctiques de comiat i de record al cementiri. Els taulells amb els noms de les persones afusellades, que conformen els singulars memorials de Paterna, els van col·locar les famílies ja en la postguerra per senyalitzar les fosses. Alguns testimonis contenen que la Guàrdia Civil trencava els taulells amb les culates dels fusells. Les famílies es reunien el dia de Tots Sants al voltant d'aquests espais de memòria, tal com evidencien algunes fotografies.

Al fons d'algunes fosses fins i tot s'han recuperat rams de flors que, en un gest clandestí de comiat, algú va llançar abans d'omplir la fossa amb els cossos.

Objetos familiares

La muerte del represaliado abre una grieta profunda. La angustia, sin embargo, empieza antes, cuando la familia debe afrontar la desaparición, el encarcelamiento y un juicio ilegal que culminará con la sentencia de muerte. La pérdida hace persistente una herida que se agravará con el estigma social de sobrevivir siendo familiar de una persona fusilada.

Las familias son víctimas crónicas de la represión. Madres, padres, maridos, mujeres, hijos e hijas de «rojos» y «rojas» sufrirán en primera persona todo tipo de castigos y vejaciones. Afrontar este trauma en un escenario de control asfixiante como es la dictadura no provoca la misma reacción en todas las personas. Hay quien olvida conscientemente debido al dolor y al qué dirán. Hay quien elige el silencio y decide no hablar por supervivencia. Y hay quien, en privado, se arriesga a mantener y transmitir la memoria a las siguientes generaciones.

Especialmente, las mujeres harán de la casa un espacio de resistencia en el que, a escondidas, recordarán y hablarán de lo que fuera está perseguido. A menudo, la ausencia se intentará paliar con los objetos del familiar desaparecido, que perviven ocultos en los cajones y se atesoran para conservar su recuerdo.

El duelo

La dictadura franquista prohibió a las familias hacer público su duelo. Aun así, a través de la arqueología y de las fuentes orales se pueden reconocer prácticas de despedida y de recuerdo en el cementerio. Los azulejos con los nombres de las personas fusiladas, que conforman los singulares memoriales de Paterna, fueron colocados por las familias ya en la posguerra para señalar las fosas. Algunos testigos cuentan que la Guardia Civil rompía los azulejos con las culatas de los fusiles. Alrededor de estos espacios de memoria, se reunían las familias el Día de Todos los Santos, como evidencian algunas fotografías.

Al fondo de algunas fosas se han recuperado incluso ramos de flores que, en un gesto clandestino de despedida, alguien lanzó antes de llenar la fosa con los cuerpos.

Tambien sabrás que hoy
 tambien sabrás que hoy
 Domingo día tres al mediodía
 Domingo día tres al mediodía
 has sido padre de un niño
 has sido padre de un niño
 que es una preciasidad (...)
 que es una preciasidad (...)
 pensamas ponerle Vicente
 pensamas ponerle Vicente

Carta de Julia Tortosa a Vicente Roig Regal
 Alginet, 3 de març de 1940

Històries de vida / Historias de vida

Vicente Roig Regal

De setembre de 1939 a octubre de 1940, Vicente, d'Alginet, va estar reclòs en diferents penals: a Carlet, a Sant Miquel del Reis i a la Model. Quasi quatre-cents dies, durant els quals no van perdre el contacte ni ell ni la seua dona, Julia Tortosa. La família encara conserva 112 cartes que descriuen la por i els anhels de dins i fora de la presó.

El descobriment d'aquestes cartes i les visites al cementiri de Paterna van fer que sorgiren les preguntes, tal com relata la seua neta, Verónica Roig. Fins llavors, a casa contaven que l'avi havia mort en la guerra. La necessitat de saber què havia passat realment va permetre a la família esbrinar algunes històries extraordinàries, per exemple quan Vicente va conèixer el seu fill a la presó: la família va introduir el bebé amagat en una cistella de roba, després de subornar el guàrdia amb una cassola d'arròs.

Per l'amor al seu fill, Vicente va fer a mà un anell, unes quantes espardenyetes i un penjoll que va enviar a casa. Les seues notícies van deixar d'arribar el 31 d'octubre de 1940, quan el van afusellar.

Vicente Roig Regal

De septiembre de 1939 a octubre de 1940, Vicente, de Alginet, estuvo recluido en diferentes penales: en Carlet, en San Miguel de los Reyes y en la Modelo. Casi cuatrocientos días, durante los cuales ni él ni su mujer, Julia Tortosa, perdieron el contacto. La familia aún conserva 112 cartas que describen el miedo y los anhelos de dentro y fuera de la cárcel.

El descubrimiento de estas cartas y las visitas al cementerio de Paterna hicieron que surgieran preguntas, como relata su nieta, Verónica Roig. Hasta entonces, en casa contaban que el abuelo había muerto en la guerra. La necesidad de saber qué había pasado realmente permitió a la familia averiguar algunas historias extraordinarias; por ejemplo, cuando Vicente conoció a su hijo en prisión: la familia introdujo al bebé escondido en una cesta de ropa, después de sobornar al guardia con una cazuela de arroz.

Por amor a su hijo, Vicente hizo a mano un anillo, algunas alpargatas y un colgante que envió a casa. Sus noticias dejaron de llegar el 31 de octubre de 1940, cuando le fusilaron.

José Manuel Murcia Martínez

Quan van obrir la fossa 94, Carolina Martínez va sentir que per fi podia fer allò que la seua mare i la seua àvia no havien pogut aconseguir. Allí havien llançat el seu avi José Manuel, juntament amb trenta-huit persones més, afusellades el 6 de novembre de 1939. El dur i llarg procés d'exhumació va culminar amb la felicitat de saber que l'ADN havia confirmat que l'individu 5 d'aquesta fossa era el seu avi.

Encara que no el va conèixer, sabia per la seua àvia Carolina Ródenas que era un home senzill, seriós i treballador. José Manuel va compaginar el treball de jornalero amb la defensa dels ideals socialistes, exercint diversos càrrecs: era membre del secretariat de la UGT a València, regidor d'agricultura a Ayora i impulsor de la col·lectivització agrícola local.

A la seua dona la van condemnar a dotze anys i un dia de presó; i també van empresonar el seu fill Manuel. A més, a casa els obligaven a allotjar soldats franquistes, un castic que atemoriria les filles, Isabel, Amparo i Amalia, que dormien tancades en una habitació per la por que tenien.

José Manuel Murcia Martínez

Cuando abrieron la fosa 94, Carolina Martínez sintió que por fin podía hacer aquello que su madre y su abuela no habían podido conseguir. Allí habían lanzado a su abuelo José Manuel, junto con treinta y ocho personas más, fusiladas el 6 de noviembre de 1939. El duro y largo proceso de exhumación culminó con la felicidad de saber que el ADN había confirmado que el individuo 5 de esta fosa era su abuelo.

Aunque no lo había conocido, sabía por su abuela Carolina Ródenas que era un hombre sencillo, serio y trabajador. José Manuel compaginó el trabajo de jornalero con la defensa de los ideales socialistas, ejerciendo varios cargos: era miembro del secretariado de la UGT en València, regidor de agricultura en Ayora e impulsor de la colectivización agrícola local.

A su mujer la condenaron a doce años y un día de prisión, y también encarcelaron a su hijo Manuel. Además, les obligaban a alojar soldados franquistas en casa, un castigo que atemorizaba a las hijas, Amparo y Amalia, que dormían encerradas en una habitación por miedo.

Felipe Carreres Flores

Els germans Carreres van patir la repressió en primera persona. Ramon va haver d'exiliar-se a França i no va tornar fins al 1969. Felipe i Pepe van ser afusellats a Paterna el 1939.

De Pepe, no se'n conserven objectes personals. La família sap que era jornalero i de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), i que va ser llançat a la fossa 115. Felipe, identificat a la fossa 22, treballava al camp i a la indústria siderúrgica. Estava afiliat al Partit Comunista, era membre del sindicat de l'arròs i va ser soci fundador de la banda del seu poble, el Puig de Santa Maria.

L'afusellament va deixar la seua dona, María Duato, a càrrec de quatre fills i un sogre amb demència. María havia de recórrer a l'estraperlo per sobreviure i va suportar el castic de no poder fer el dol. Tot i això, sempre va parlar de la història familiar, que va transmetre als seus nets, netes i besnetes.

Abans de morir, María va demanar que l'enterraren amb els retalls de roba i la carta de comiat del seu marit.

Felipe Carreres Flores

Los hermanos Carreres sufrieron la represión en primera persona. Ramon tuvo que exiliarse en Francia y no volvió hasta 1969. Felipe y Pepe fueron fusilados en Paterna en 1939.

No se conservan objetos personales de Pepe. La familia sabe que era jornalero y de la Federación Anarquista Ibérica (FAI), y que fue arrojado a la fosa 115. Felipe, identificado en la fosa 22, trabajaba en el campo y en la industria siderúrgica. Estaba afiliado al Partido Comunista, era miembro del sindicato del arroz y fue socio fundador de la banda de su pueblo, el Puig de Santa Maria.

Su fusilamiento dejó a su mujer, María Duato, a cargo de cuatro hijos y un suegro con demencia. María tuvo que recurrir al estraperlo para sobrevivir y soportó el castigo de no poder hacer el duelo. Aun así, siempre habló de la historia familiar, que transmitió a sus nietos, nietas y bisnietas.

Antes de morir, María pidió que la enterraran con los recortes de ropa y la carta de despedida de su marido.

César Sancho de la Pasión

Libertad recordava perfectament el moment en què van detindre el seu pare: «Vingueren a casa, estava al corral, se l'emportaren, el tancaren i ja no tornà». Era una de les menudes dels huit fills –César, Vicentico, Enrique, Carmen, Enrique, Amada i Amado– de César Sancho i de Carmen Granell, veïns de Meliana.

Al pare només el tornarien a veure a la presó. I només en dies especials, com el dia de la Mercè, patrona de les presons. Carmen, en canvi, anava sovint a portar-li una cistella amb roba neta i menjar.

La família va saber amb antelació quan l'anaven a executar. El 23 d'octubre de 1940, Carmen, en companyia del tio Fabri i de la seua amiga Paquita, va anar al cementeri de Paterna. Va llavar el seu cos, el va posar en un taüt que havia comprat i hi va introduir dins una botelleta de vidre amb el seu nom.

César, de la UGT i president del Comitè Municipal de Defensa, va ser identificat a partir de l'ADN i exhumat de la fossa 120 l'any 2020, juntament amb dotze companys de l'equip de govern de Meliana.

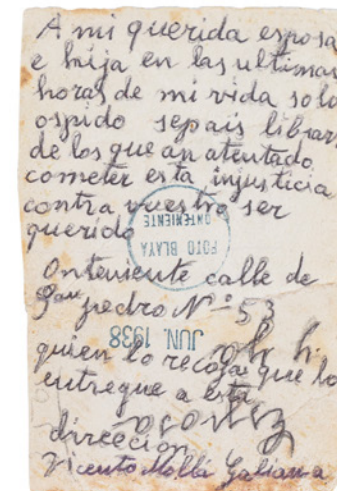
César Sancho de la Pasión

Libertad recordaba perfectamente el momento en que detuvieron a su padre: «Vinieron a casa, estaba en el corral, se lo llevaron, lo cerraron y ya no volvió». Era una de las pequeñas de los ocho hijos –César, Vicentico, Enrique, Carmen, Enrique, Amada y Amado– de César Sancho y de Carmen Granell, vecinos de Meliana.

Al padre solo lo volverían a ver en prisión. Y únicamente en días especiales, como el día de la Merced, patrona de las prisiones. Carmen, en cambio, iba a menudo a llevarle una cesta con ropa limpia y comida.

La familia supo con antelación cuando iban a ejecutarlo. El 23 de octubre de 1940, Carmen, en compañía del tío Fabri y de su amiga Paquita, fue al cementerio de Paterna. Lavó su cuerpo, lo puso en un ataúd que había comprado e introdujo dentro uno a botellita de vidrio con su nombre.

César, de la UGT y presidente del Comité Municipal de Defensa, fue identificado a partir del ADN y exhumado de la fosa 120 en 2020, junto con doce compañeros del equipo de gobierno de Meliana.

Vicente Mollá Galiana

Vicente atesorava a la presó una fotografia de la seua dona i la seua filla, feta a Ontinyent, el seu poble, al juny de 1938. Un any i cinc mesos després, al revers d'aquesta fotografia, Vicente va haver d'escriure apressadament la carta de comiat.

En tan sols quaranta-sis paraules, va dir adeu, va alertar de possibles represàlies i va indicar l'adreça de sa casa en una crida desesperada: «quien lo recoja que lo entregue a esta dirección».

La memòria familiar explica que va llançar la fotografia des del camió que, des de la presó, se l'emportava a Paterna. Algú la va arrebregar i la va fer arribar a Ontinyent. Consuelo Gandía i Concepción Mollá, viuda i òrfena –de tan sols tres anys–, van haver de fer front a la duresa d'una postguerra i d'una dictadura que es va encruelir amb les famílies dels represaliats.

Aquesta fotografia i la inusual història que hi ha al darrere han mantingut la memòria de Vicente, aquell ebenista afusellat el 6 de novembre de 1939, amb trenta-un anys, pels seus ideals socialistes i perquè era regidor de l'Ajuntament d'Ontinyent.

Vicente Mollá Galiana

Vicente atesoraba en prisión una fotografía de su mujer y su hija, hecha en Ontinyent, su pueblo, en junio de 1938. Un año y cinco meses después, en el reverso de esta fotografía, Vicente tuvo que escribir su carta de despedida apresuradamente.

En solo cuarenta y seis palabras, dijo adiós, alertó de posibles represalias e indicó la dirección de su casa en un intento desesperado: «quien lo recoja que lo entregue a esta dirección».

La memoria familiar explica que lanzó la fotografía desde el camión que, desde la cárcel, se lo llevaba a Paterna. Alguien la recogió y la envió a Ontinyent. Consuelo Gandía y Concepción Mollá, viuda y huérfana –de apenas tres años–, tuvieron que hacer frente a la dureza de una posguerra y de una dictadura que se ensañó con las familias de los represaliados.

Esta fotografía y la inusual historia que hay detrás han mantenido la memoria de Vicente, aquel ebanista fusilado el 6 de noviembre de 1939, con treinta y un años, por sus ideales socialistas y porque era regidor del Ayuntamiento de Ontinyent.

Antonio Monzó Fita

A Antonio el van alertar que corria perill, però va renunciar a fugir en vaixell des d'Alacant perquè no havia comés cap delicta de sang. La realitat és que, amb trenta-cinc anys, el tancaren a la presó Model de València, i dos mesos després, el 21 de juliol de 1939, va ser afusellat.

María Cruz, la seua dona, i Paco, Antonio i Maria, els seus fills, van guardar silenci sobre aquest assassinat fins que va arribar de nou la democràcia. Ho sabien, però callaven per por i per protegir la família.

Paco ha guardat, durant més de huitanta anys, els únics objectes que conserva de son pare: dues fotografies, un cartó identificatiu de la presó i una cartera amb les seues inicials, que amagava dues cartes. El seu fill, Toni, no ha conegut aquesta història fins fa poc: que el seu avi va formar part dels «nou de Quart de Poblet», que va ser enterrat individualment al costat de la fossa 21 i que va ser assassinat per ser de la UGT i membre del Comitè Revolucionari Local.

Antonio Monzó Fita

A Antonio le alertaron de que corría peligro, pero renunció a huir en barco desde Alicante porque no había cometido ningún delito de sangre. La realidad es que, con treintaicinco años, fue encerrado en la cárcel Modelo de València, y dos meses después, el 21 de julio de 1939, fue fusilado.

María Cruz, su mujer, y Paco, Antonio y Maria, sus hijos, guardaron silencio sobre este asesinato hasta que llegó de nuevo la democracia. Lo sabían, pero callaban por miedo y para proteger a la familia.

Paco ha guardado, durante más de ochenta años, los únicos objetos que conserva de su padre: dos fotografías, un cartón identificativo de la cárcel y una cartera con sus iniciales, que escondía dos cartas. Su hijo, Toni, no ha conocido esta historia hasta hace poco: que su abuelo formó parte de los «nueve de Quart de Poblet», que fue enterrado individualmente junto a la fosa 21 y que fue asesinado por ser de la UGT y era miembro del Comité Revolucionario Local.

José Giner Navarro

El 21 de juliol de 1939, nou homes de Quart de Poblet, membres del Comitè Revolucionari Local, van ser afusellats a Paterna. Entre ells hi havia José «el de la comare», el més jove, a qui tots deien Pepín.

José tenia vint-i-huit anys, no estava casat ni tenia fills. Van ser les seues germanes Carmen i Conxeta qui van preservar el seu record en silenci durant dècades. Però el 2008, amb motiu d'un homenatge públic al poble, Carmen va fer partícip d'aquesta memòria familiar la seua neta, Pilar Taberner. Des de llavors, només amb una foto, una carta de comiat i la frase colpidora «ens el mataren», Pilar ha pogut reconstruir part de la història de vida del seu besoncle: que era jornalero, de la UGT, membre de les Joventuts Socialistes Unificades i que havia lluitat al front de Terol.

Quan el van empresonar, les seues germanes feien cada dia el camí del poble a la presó Model per portar-li menjar i roba. Fins que un dia, en arribar, s'assabentaren que als «nou de Quart Poblet» se'ls havien endut a afusellar.

José Giner Navarro

El 21 de julio de 1939, nueve hombres de Quart de Poblet, miembros del Comité Revolucionario Local, fueron fusilados en Paterna. Entre ellos estaba José «el de la comare», el más joven, a quien todos llamaban Pepín.

José tenía veintiocho años, no estaba casado ni tenía hijos. Fueron sus hermanas Carmen y Conxeta quienes preservaron su recuerdo en silencio durante décadas. Pero en 2008, con motivo de un homenaje público en el pueblo, Carmen hizo partícipe de esta memoria familiar a su nieta, Pilar Taberner. Desde entonces, solo con una foto, una carta de despedida y la frase sobrecogedora «nos lo mataron», Pilar ha podido reconstruir parte de la historia de vida de su tío abuelo: que era jornalero, de la UGT, miembro de las Juventudes Socialistas Unificadas y que había luchado en el frente de Teruel.

Cuando le encerraron, sus hermanas andaban cada día del pueblo a la cárcel Modelo para llevarle comida y ropa. Hasta que un día, al llegar, supieron que se habían llevado a los «nueve de Quart Poblet» a fusilar.

Águeda Campos Barrachina i Amando Muñiz Verdayes

Una fotografia feta en temps de guerra i alguns retalls de roba són l'única herència que van rebre Vicente i Pepe, amb a penes sis i cinc anys d'edat, quan els seus pares van ser afusellats. A Águeda i Amando els van assassinar el mateix 5 d'abril de 1941, i els van llançar junts a la fossa 135, després de dos anys de reclusió a la presó de Santa Clara i a la presó Model de València.

Els dos militaven en el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) de València i tenien un compromís ferm amb els ideals republicans. Tant que, tal com recordava Vicente, un 14 d'abril Águeda va hissar una bandera republicana al pati de la presó que havia confeccionat amb un pal i un tros de tela, acte pel qual va ser castigada en una cel·la d'aïllament.

Vicente i Pepe també van patir la pena de presó, ja que hi estaven reclusos amb ella. Com que eren fills de vençuts, el seu internament va continuar després, durant anys, a l'asil d'orfes de San Francisco Javier de València.

Águeda Campos Barrachina y Amando Muñiz Verdayes

Una fotografía hecha en tiempo de guerra y algunos recortes de ropa son la única herencia que recibieron Vicente y Pepe, con apenas seis y cinco años de edad, cuando sus padres fueron fusilados. A Águeda y Amando los asesinaron el mismo 5 de abril de 1941, y fueron lanzados juntos a la fosa 135, después de dos años de reclusión en la cárcel de Santa Clara y en la cárcel Modelo de València.

Los dos militaban en el Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) de València y tenían un firme compromiso con los ideales republicanos. Tanto que, como recordaba Vicente, un 14 de abril Águeda izó una bandera republicana en el patio de la prisión que había confeccionado con un palo y un trozo de tela, acto por el cual fue castigada en una celda de aislamiento.

Vicente y Pepe también sufrieron la pena de prisión, puesto que estaban reclusos con ella. Como eran hijos de vencidos, su internamiento continuó después, durante años, en el asilo de huérfanos de San Francisco Javier de València.

Salvador Lloris Épila

A Salvador li agradava tocar la guitarra. Havia nascut l'any 1899 a Alfara del Patriarca i era llaurador. Conten que era bon cuiner de paellas. Es va casar amb Amalia Ponce i van tindre dos fills, Salvador i Manolo.

Era creient i d'esquerres, però la família desconeix la filiació política. El que sí que saben és que va formar part de l'exèrcit espanyol en la Guerra del Marroc i que, arran del colp d'Estat de 1936, va lluitar defensant la República.

Després de la guerra, el van acusar de participar, juntament amb altres persones, en la mort d'un guàrdia civil, i va ser condemnat a mort. Tot i que el rector del poble va intercedir per ell, el van afusellar el 17 de juliol de 1939. L'endemà, la família va poder recuperar el seu cos i comprar un taüt per a enterrar-lo individualment i evitar la fossa.

Aquesta història es va mantindre silenciada durant anys, fins que la seua neta, Pilar Lloris, va trobar les cartes i alguns objectes que Salvador va fer a la presó. En aquell moment, va decidir esbrinar qui era i què havia passat amb l'avi.

Salvador Lloris Épila

A Salvador le gustaba tocar la guitarra. Había nacido en 1899 en Alfara del Patriarca y era labrador. Cuentan que era buen cocinero de paellas. Se casó con Amalia Ponce y tuvieron dos hijos, Salvador y Manolo.

Era creyente y de izquierdas, pero la familia desconoce su filiación política. Lo que sí saben es que formó parte del ejército español en la Guerra de Marruecos y que, a raíz del golpe de Estado de 1936, luchó defendiendo la República.

Después de la guerra, le acusaron de participar, junto con otras personas, en la muerte de un guardia civil, y fue condenado a muerte. Aunque el párroco del pueblo intercedió por él, le fusilaron el 17 de julio de 1939. Al día siguiente, la familia pudo recuperar su cuerpo y comprar un ataúd para enterrarle individualmente y evitar la fosa.

Esta historia se mantuvo silenciada durante años, hasta que su nieta, Pilar Lloris, encontró las cartas y algunos objetos que realizó Salvador en prisión. En aquel momento, decidió averiguar quién era y qué había pasado con su abuelo.

Manuel Baltasar Hernández Sáez

L'última voluntat de Gracia Espí va ser que la seua neta, Amelia Hernández, heretara una caixa que guardava en una còmoda, i que només podria obrir quan ella faltara. La caixa contenia pertinences del seu marit, Manuel Baltasar, afusellat el 29 de juliol de 1939, amb vint-i-tres anys. Eren els retalls de roba i el floc de cabells que Leoncio Badía, l'enterrador de Paterna, li havia donat per confirmar la identitat del seu marit, sepultat a la fossa 22.

Gracia i Manuel Baltasar es van casar joves i van viure un temps a França. El 1934 van tornar a Espanya, i en dos anys el colp d'Estat els va canviar les vides. Ell, que era xófer i de la UGT, va ser detingut a Carlet el 1939 i traslladat a Sant Miquel dels Reis. La família recorda que, a la presó, va desgastar la foto del seu fill George de tant de besar-la.

Amelia conserva les pertinences del seu avi tal com les va heretar, embolicades amb paper de diari de l'època, amb restes de terra de la fossa i algunes taques de sang.

Manuel Baltasar Hernández Sáez

La última voluntad de Gracia Espí fue que su nieta, Amelia Hernández, heredara una caja que guardaba en una cómoda, y que solo podría abrir cuando ella muriese. La caja contenía pertenencias de su marido, Manuel Baltasar, fusilado el 29 de julio de 1939, con veintitrés años. Eran los retales y el mechón de pelo que Leoncio Badía, el enterrador de Paterna, le había dado para confirmar la identidad de su marido, sepultado en la fosa 22.

Gracia y Manuel Baltasar se casaron jóvenes y vivieron un tiempo en Francia. En 1934 volvieron a España, y en dos años el golpe de Estado cambió sus vidas. Él, que era chófer y de la UGT, fue detenido en Carlet en 1939 y trasladado a San Miguel de los Reyes. La familia recuerda que, en prisión, desgastó la foto de su hijo George de tanto besarla.

Amelia conserva las pertenencias de su abuelo tal cual las heredó, envueltas con papel de periódico de la época, con restos de tierra de la fosa y algunas manchas de sangre.

Daniel Navarro García

María Ángeles Navarro lluita des de fa anys per trobar el seu avi, Daniel Navarro, i recuperar la seua memòria. Tant és així que, el 2014, va sol·licitar l'acreditació de reconeixement i reparació personal al Ministeri de Justícia.

A Daniel el van detindre al seu poble, Algemesí, el 1939, i va passar per la presó d'Alzira i per la Model de València. En les cartes que va enviar durant la reclusió, demanava insistentment als seus fills quaderns i llapis per a dibuixar i escriure, segurament com una via d'evasió, ja que Daniel era dibuixant, pintor i cineasta.

El seu assassinat, el 25 de maig de 1940, va deixar orfes a Daniel, Josefa, Amparo i Manuel, que ja havien perdut sa mare, Atilana Valenzuela, durant la guerra. La notícia va arribar a casa en una carta escrita per Francisco C., l'inseparable amic de Daniel a la presó.

Temps després va rebre l'indult, però el cos de Daniel ja estava a la fossa 114. María Ángeles manté viva la il·lusió –com diu ella– de «poder-te conèixer, iaio», mentre espera els resultats d'ADN.

Daniel Navarro García

María Ángeles Navarro lleva luchando desde hace años para encontrar a su abuelo, Daniel Navarro, y recuperar su memoria. Tanto que, en 2014, solicitó la acreditación de reconocimiento y reparación personal al Ministerio de Justicia.

A Daniel lo detuvieron en su pueblo, Algemesí, en 1939, y pasó por la prisión de Alzira y por la Modelo de València. En las cartas que envió durante su reclusión, pedía encarecidamente a sus hijos cuadernos y lápices para dibujar y escribir, seguramente como una vía de evasión, ya que Daniel era dibujante, pintor y cineasta.

Su asesinato, el 25 de mayo de 1940, dejó huérfanos a Daniel, Josefa, Amparo y Manuel, que ya habían perdido a su madre, Atilana Valenzuela, durante la guerra. La noticia llegó a casa en una carta escrita por Francisco C., el inseparable amigo de Daniel en prisión.

Tiempo después recibió el indulto, pero el cuerpo de Daniel ya estaba en la fosa 114. María Ángeles mantiene viva la ilusión –como dice ella– de «poder conocerte, abuelo», mientras espera los resultados de ADN.

Vicente Ortí Garrigues

«Rosario, no hi vages, que ja no està». Així va saber Rosario Fita que havien afusellat el seu marit. Aquell 27 de març de 1940 van assassinar aquest sabater de Torrent, funcionari de presons i militant del Partit Comunista.

El malson havia començat amb la fi de la guerra. Vicente, que ho havia deixat tot per lluitar en el front, va haver d'amagar-se; i Rosario, embarassada, va patir els interrogatoris de la Guàrdia Civil, que l'extorsionaven apuntant-li amb els fusells al ventre.

Després de l'execució, la repressió va continuar. La família va patir l'expropiació de la casa i va sobreviure demanant almoïna, venent excrements d'animals i vivint en una quadra, amb l'estigma de ser «dona i filles de roig».

Aquell 27 de març, Rosarito, Libertad i Dolores van perdre son pare. A elles els va dedicar poemes i cartes des de la presó. Rosarito va memoritzar cada vers del poema que va rebre quan va complir cinc anys.

Hui, Charo i María José, les netes de Vicente, guarden amb cura els objectes que parlen de la seua memòria.

Vicente Ortí Garrigues

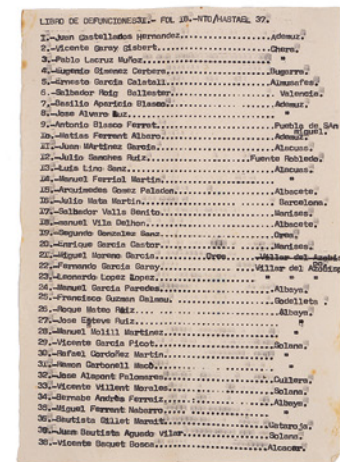
«Rosario, no vayas, que ya no está». Así supo Rosario Fita que habían fusilado a su marido. Aquel 27 de marzo de 1940 asesinaron a este zapatero de Torrent, funcionario de prisiones y militante del Partido Comunista.

La pesadilla había empezado con el fin de la guerra. Vicente, que lo había dejado todo para luchar en el frente, tuvo que esconderse; y Rosario, embarazada, sufrió los interrogatorios de la Guardia Civil, que la extorsionaban apuntándole con los fusiles al vientre.

Después de su ejecución, la represión continuó. La familia sufrió la expropiación de su casa y sobrevivió pidiendo limosna, vendiendo excrementos de animales y viviendo en una cuadra, con el estigma de ser «mujer e hijas de rojo».

Aquel 27 de marzo, Rosarito, Libertad y Dolores perdieron a su padre. A ellas les dedicó poemas y cartas desde prisión. Rosarito memorizó cada verso del poema que recibió cuando cumplió cinco años.

Hoy, Charo y María José, las nietas de Vicente, guardan con cuidado los objetos que hablan de su memoria.

Pablo Lacruz Muñoz

Pablo era llaurador i va nèixer a Chera el 1901. Es va casar amb Dolores Igual, amb qui va tindre dos fills, Activo i Pablo. Compromés amb el socialisme, va fundar la UGT al poble i va exercir de regidor a l'ajuntament. Com la majoria de republicans, en acabar la guerra va ser detingut, empresonat, processat en un judici sumaríssim, acusat d'«adhesió a la rebel·lió» i afusellat.

A Pablo el van assassinar a Paterna el 9 de novembre de 1939 i, durant més de quinze anys, la família va ser víctima d'una repressió continuada. Periòdicament, la Guàrdia Civil els amenaçava d'expropiar-los els béns, i van haver de sobreviure amb moltes dificultats.

Juntament amb Pablo, van executar trenta-set persones més. El seu fill Activo no va voler oblidar-ho mai, per això va copiar els seus noms del llibre de defuncions del cementeri de Paterna –hui desaparegut–, perquè l'acompanyaren sempre. Uns anys més tard, va demanar a la seua filla, Gloria Lacruz, mecanografiar-ne la llista perquè no es perdera. Activo la va portar a la butxaca dels pantalons cada dia de la seua vida.

Pablo Lacruz Muñoz

Pablo era campesino y nació a Chera en 1901. Se casó con Dolores Igual, con quien tuvo dos hijos, Activo y Pablo. Comprometido con el socialismo, fundó la UGT en el pueblo y ejerció de concejal en el ayuntamiento. Al igual que la mayoría de republicanos, cuando acabó la guerra fue detenido, encarcelado, procesado en un juicio sumarísimo, acusado de «adhesión a la rebelión» y fusilado.

A Pablo le asesinaron en Paterna el 9 de noviembre de 1939 y, durante más de quince años, la familia fue víctima de una represión continuada. Periódicamente, la Guardia Civil les amenazaba con expropiarles los bienes, y tuvieron que sobrevivir con muchas dificultades.

Junto con Pablo, ejecutaron a treinta y siete personas más. Su hijo Activo no quiso olvidarle nunca y por eso copió sus nombres del libro de fallecimientos del cementerio de Paterna –hoy desaparecido–, para que le acompañaran siempre. Años más tarde, pidió a su hija, Gloria Lacruz, que mecanografiase la lista para que no se perdiese. Activo la llevó en el bolsillo de los pantalones todos los días de su vida.

Les absències

Hi ha històries que no es conten per temor. La política del terror de la dictadura franquista va irrompre amb violència en l'esfera més íntima de les famílies. Tant, que la por s'ha heretat de generació en generació. Ocultar els objectes, i fins i tot destruir-los, negar i refer el relat o compartir-lo només a porta tancada expressen l'eficàcia d'uns silencis imposats durant dècades.

El pas del temps ha ajudat a diluir moltes d'aquestes històries, i algunes s'han esborrat per sempre.

Las ausencias

Hay historias que no se cuentan por miedo. La política del terror de la dictadura franquista irrumpió con violencia en la esfera más íntima de las familias. Tanto, que el miedo se ha heredado generación tras generación. Ocultar los objetos, e incluso destruirlos, negar y rehacer el relato o compartirlo solo a puerta cerrada expresan la eficacia de unos silencios impuestos por décadas.

El paso del tiempo ha ayudado a diluir muchas de estas historias, y algunas se han borrado para siempre.

Pascual Monzó Real

57 anys, Quart de Poblet
Afusellat el 21/7/1939
Col·lecció família Picó Monzó

José Orts Alberto

42 anys, Meliana
Afusellat el 23/10/1940
Col·lecció família Belmonte Orts

Rosario Migoya Espinilla

37 anys, Astúries
Afusellada el 27/08/1940
Col·lecció família Gregori Migoya

Juan Bautista Solanes González

33 anys, Tavernes de la Valldigna
Afusellat el 30/11/1939
Col·lecció família de Juan Bautista Solanes González

Matías Iborra Ferrer

27 anys, Massamagrell
Afusellat el 23/10/1940
Col·lecció Pepita Iborra

Carlos Talens Enguix

24 anys, Carcaixent
Afusellat el 16/5/1941
Col·lecció família Talens

Bárbara Morellá Ribes

35 anys, Catarroja
Afusellada el 21/7/1939
Col·lecció Núria Serentill Cebrià

Bautista Vañó Sirera

41 anys, Bocairent
Afusellat el 15/7/1939
Col·lecció família Vañó Puerto

Dolores Arnal Campos

42 anys, Benaguasil
Afusellada el 9/5/1940
Col·lecció Conchín Pia Navarro

Vicente Gómez Marí

45 anys, Tavernes de la Valldigna
Afusellat el 8/12/1939
Col·lecció família de Vicente Gómez Marí

OBLIT

GENOCIDI

TRAUMA

MEMÒRIA

AMNISTIA

DARRÈR

JUSTÍCIA

IMPUNITAT

REPARACIÓ

INDIFERÈNCIA

DESAPARICIONS FORGOSES

VIOLÈNCIA

Familiars de persones afusellades al cementiri municipal de Paterna
 Familiares de personas fusiladas en el cementerio municipal de Paterna
 Esquerra / izquierda: Iker García Muñoz. / Dreta / derecha: Rosa Coscollá Dalt (d'esquerra a dreta, de dalt a baix) / Arriba (de izquierda a derecha, de arriba a abajo): Vicente Alemany Morell, Juan Luis Pomares Almiñana, Concepción Llin Garcia, Salvador Gomar Pons, Juan Guirao Ortuño, Montserrat Alemany, Joaquín Esparza Morell, Eduardo Ortuño Cuallado, Amparo Cortelles Raga, José Guirao Giner, Mireia Doménech Alemany, María Morió Gómez, Dolores Albuixech Domingo, Raquel Ripoll Giménez, Laura Simón

Fotos: Santi Donaire

Àudio *Les veus de les famílies*
 Las voces de las familias

CONSTRUINT MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

Víctimes de la desmemòria

Després de més de huitanta anys, les famílies encara han de reclamar el dret a recuperar els seus desapareguts i que es faça justícia. A la negació absoluta durant la dictadura, s'afigen, ja en democràcia, unes quantes dècades d'abandonament i d'inacció institucional. Només en els últims anys, els poders públics han començat a assumir la necessitat de posar en marxa polítiques públiques de memòria.

El marc internacional dels drets humans reconeix el dret a la memòria i la garantia de no repetició com a pilars imprescindibles de les societats democràtiques. Aquest dret reclama *Veritat* per a conèixer el passat i parlar d'allò de què no s'ha parlat; *Justícia* per a esclarir els crims i lluitar contra la impunitat; i *Reparació* per a tractar les víctimes amb la humanitat que mereixen i facilitar, així, el dol de les famílies.

En siguem conscients o no, aquest passat traumàtic ens afecta al conjunt de la societat, perquè forma part del que som. Per això, hem d'entendre que construir la memòria és una responsabilitat col·lectiva.

Sabem qui són

Darrere de les xifres, sempre colpidores, s'amaguen persones concretes, amb nom, cognoms i històries de vida. Si bé en l'àmbit familiar sovint ha perdurat el seu record, en l'àmbit públic les seues vides han quedat moltes vegades reduïdes a la condició de víctimes. Com si la seua identitat només estiguera definida per l'últim moment de la seua vida: l'afusellament i la fossa.

Saber qui eren i què feien abans de ser assassinades, contribueix a reivindicar-les en vida, en les seues trajectòries personals i polítiques, en les seues xarxes d'afectes, en els seus anhels i lluites. Cada nom i cada microhistòria recuperada i compartida contribueix a trencar el silenci i la desmemòria.

CONSTRUYENDO MEMORIA DEMOCRÁTICA

Víctimas de la desmemoria

Después de más de ochenta años, las familias todavía tienen que reclamar el derecho a recuperar sus desaparecidos y a que se haga justicia. A la negación absoluta durante la dictadura, se añaden, ya en democracia, varias décadas de abandono e inacción institucional. Solo en los últimos años, los poderes públicos han empezado a asumir la necesidad de poner en marcha políticas públicas de memoria.

El marco internacional de los derechos humanos reconoce el derecho a la memoria y la garantía de no repetición como pilares imprescindibles de las sociedades democráticas. Este derecho reclama *Verdad* para conocer el pasado y hablar de lo que no se ha hablado; *Justicia* para esclarecer los crímenes y luchar contra la impunidad, y *Reparación* para tratar a las víctimas con la humanidad que merecen y facilitar, así, el duelo de las familias.

Seamos conscientes o no, este pasado traumático nos afecta al conjunto de la sociedad, porque forma parte de lo que somos. Por eso, debemos entender que construir la memoria es una responsabilidad colectiva.

Sabemos quiénes son

Detrás de las cifras, siempre sobrecogedoras, se esconden personas concretas, con nombre, apellidos e historias de vida. Si bien en el ámbito familiar a menudo ha perdurado su recuerdo, en el ámbito público sus vidas han quedado muchas veces reducidas a la condición de víctimas. Como si su identidad estuviera definida solo por el último momento de su vida: el fusilamiento y la fosa.

Saber quiénes eran y qué hicieron antes de su asesinato contribuye a reivindicarlas en vida, en sus trayectorias personales y políticas, en sus redes de afectos, en sus anhelos y luchas. Cada nombre y cada microhistoria recuperada y compartida contribuye a romper el silencio y la desmemoria.

ENGLISH TRANSLATION

The past begins yesterday, and archaeology, a science that specializes in its study, knows this very well. Archaeology is well known as a discipline dedicated to the discovery of past civilizations and ancient artefacts, but this is not the whole story: in fact, archaeology studies everything to do with human societies, from prehistory to the most recent past, through a wide range of sources: objects, landscapes, spaces, buildings, writings, human remains... and, whenever possible, oral testimonies as well.

Archaeology applies many tools and methods that connect it with other disciplines, such as history, anthropology and geology. It is a genuinely interdisciplinary science.

Its cross-sectional perspective allows us to go beyond the simple extraction of remains from the subsoil. In reality, the aim of archaeology is to analyse, interpret and disseminate knowledge of the past, with a firm commitment to the realities and conflicts of the present.

The exhibition “The archaeology of memory. The mass graves of Paterna” is a journey through our most traumatic recent past. It which explains the role of archaeology in the recovery of evidence and memories of the repression carried out by the Franco regime.

ROOM I THE ARCHAEOLOGY OF THE RECENT PAST

Contemporary conflicts and archaeology

Barbarity is a constant in the history of human-kind. Genocide, crimes against humanity, and the presence of mass graves are, unfortunately, part of our reality. The modern world has been a field of experimentation in the use of violence and repression as mechanisms to legitimize power and to purge and eliminate dissent.

These traumatic pasts are often silenced; but sometimes the evidence resists, hidden away. The memory of a relative, the huts of a concentration camp, the marking of a mass grave or the farewell letter of someone sentenced to death constitute irrefutable evidence of the crimes committed.

Based on this evidence, archaeology – specifically, its forensic branch – plays its part in the uncovering of these crimes and in the retrieval of the bodies and the life stories of the victims. It also identifies the scenes of the crimes and the places of memory, and brings them to the attention of the world.

Forensic archaeology

The key reference point for the recovery of victims of State violence is provided by the application of forensic archaeology in Latin America. Argentina was one of the first countries to promote the investigation of the crimes perpetrated against its civilian population during the military dictatorship.

This need to do justice represents the embryo of many of the scientific studies that have been carried out all over the world since the 1980s. This practice is based on the guidelines and regulations of international human rights.

In Spain, protocols of this kind were not implemented until the early years of this century. They are now being applied in the investigation of the repression that characterized the Civil War and the dictatorship. The families of the victims of Francoism have always demanded from the public authorities the right to truth, justice and reparation.

These demands are still valid today. However, Spanish legislation does not admit legal proceedings in respect of the murders of the dictatorship, on the grounds that the prescriptive period has expired.

Knowing who they are

Opening the grave isn't the end of the story – in fact, it's only the beginning. The victims must be named and the families must be accompanied and given their voice. The trauma must become a matter of reflection and public engagement.

It is a long, meticulous, complex process that sometimes yields unexpected results. A strong ethical commitment – both social and professional – is essential.

Perhaps surprisingly, the genetic identification of the remains begins with something as unprepossessing as a cardboard box, where the remains are kept while the researchers await the results of the DNA tests.

Spain: postwar and repression

In 1939 the war in Spain came to an end, but this did not mean that the country was in peace. As a result of the 1936 *coup*, General Francisco Franco forcibly imposed a totally undemocratic military regime, which lasted until 1975.

In this “new Spain” there was no place for civil rights, for political parties or trade unions, or for any thought or conduct that deviated from the norm. Violence was institutionalized as a mechanism of repression and propaganda, and invaded each and every sphere of the lives of women and men. By means of imprisonment, summary trials and executions, the regime singled out and eliminated the losers.

Faced with this situation, many found an escape route in exile abroad. But the majority suffered an “internal exile” characterized by violence: from public humiliation, through purges and forced expropriations, to ideological and moral re-education and the brutality of sexual violence. The repression was even inflicted beyond death.

ROOM II PATERNA: MASS GRAVES AND MEMORY

The cemetery and the wall (*el mur del Terror*)

The story of Paterna is an archetypal example of Franco's postwar repression. This town, less than ten kilometres from Valencia, preserves two important spaces of violence and memory: the wall known as the *mur del Terror* as a place

of execution, and the municipal cemetery as a huge mass grave.

Over the course of almost two decades from 1939 to 1956), the dictatorship murdered at least 2,237 people at this site, the vast majority in the first five years. These crimes responded to a premeditated policy of eliminating people that the Franco regime regarded as opponents.

The murders imposed silence and fear, but not oblivion. From the outset, families secretly preserved the memory of their loved ones. Some even managed to move the body immediately after the execution so that it would not be left in the common grave.

These acts and the demands for recognition, engendered above all by widows and mothers, represent the starting-point of what decades later would become the memorialist movement.

The archaeology of the graves

The process of the recovery of the victims begins with the families, a long way from the graves themselves. It starts with the difficult search for historical documentation and oral testimonies to compile information about the people killed and the places where they were buried.

Once at the grave, the earth is dug away to look for the evidence of the crimes. This is a rigorous process, carried out by a team of experts, which requires exhaustive documentation of everything that is uncovered in the subsoil, in order to reconstruct how the grave was formed and filled: the bodies, the objects and, especially, the different layers of earth.

The purpose of exhumations is not simply to empty graves, but to recover the bodies and to be able to identify them. The anthropological and forensic study of the remains, the interviews with the living relatives, and the DNA analysis are vital parts of the process.

Although identification is not always possible, archaeology can play a genuinely reparative role for families. Through the exhumation we can physically and symbolically connect the present and the past, the surface and the subsoil, life and death – all embodied in the search for the missing relatives.

Knowing where they are

In the Paterna cemetery alone, the Franco regime dug more than 150 mass graves. They are square cavities made in the ground, measuring about 2x2 m, which cover a large part of the surface of the old cemetery. Some of them are up to 6.5 metres deep.

The number of graves, the intensive use of space and the depths of these pits reflect the premeditation and the atrocity of Franco's repression: the only reason for digging a grave several metres deep is to fill it with corpses.

ROOM III BEYOND THE MATERIAL

Inside the grave and outside

A spoon. A few buttons. A medal. A match box. At first glance, they seem inconsequential, mundane objects. But when they come from a space of repression, they take on a special significance:

they are expert evidence of the crimes and, in turn, they play a key role in the processes of the construction of our recent memory.

For scientists, the objects constitute documents that help to provide a context and can complement the identification of the victims. For the families, they embody the memory of their loved ones and thus have a profound sentimental value. And for society as a whole, they arouse empathy and encourage reflection on this traumatic past.

The exhumed objects

At the time of their murder, the victims had hardly any belongings with them. But some of the items have been retrieved, and have survived more than eighty years underground. Recovering them helps us to form a snapshot of the people's lives, and also of their last moments, both in jail and lined up against the wall – moments marked by cruelty and violence.

Although the dictatorship tried hard to depict those executed as subversive and dangerous *rojos* (literally “reds”, or communists), the exhumed materials illustrate a much more nuanced truth. What they had in their pockets tells us about their personal and political projects.

In the graves are men and women of different ages and origins. There are members of the middle classes, of the liberal professions and, above all, of the working class. These are people who defended a wide range of political beliefs and who in some cases had played an active role in the political, military, social and cultural life of the Republic. However, what united them,

beyond their differences, was their opposition to Fascism.

Showcases of exhumed objects

Hunger and danger

Why would you have a spoon in your pocket? Who uses a lice comb? Prisons were overcrowded places where infectious diseases were rife and the diet was totally deficient. These subhuman, oppressive conditions meant that many died in prison before being shot and others suffered from chronic illnesses, either physical or mental.

Faith and popular religious feeling

The accusation of anti-clericalism was an argument used by the dictatorship to discredit defenders of the Republic and to carry out reprisals against them. Before the *coup* there had been acts of violence against the Church, but the Republic had established itself as a secular state that nonetheless guaranteed the freedom of worship. In fact, there are people in the graves bore devotional objects that identify them beyond any doubt as practising Catholics.

Repression and control

Imprisonment entailed the total deprivation of liberty and absolute surveillance: supervised routines, censorship, control of visits, searches of belongings and a strict moral and ideological re-education. Individuals were stripped of their identity and become part of a uniform mass of miscreants. The execution would be the culmination of this violence.

Camaraderie

In the miserable conditions of the prison, cooperation and mutual support proliferated in the fight for survival. Sharing tobacco, helping to

read the newspaper and family letters, dividing a comb into two parts or writing an address on a piece of paper to ask for help or give references – all these acts bear witness to the creation of affective bonds and solidarity.

Differences

A wooden button is not the same as an ornate metal cufflink. Nor is a braided leather belt the same as a simple rope to hold up a pair of trousers. Dress is a reflection of the social class. Clothing and personal items also individualize personalities.

Escapes

Imprisonment was a double moral defeat: accepting the sentence handed down in a trial that ignored recognized standards of justice, and accepting the imposition of a system antagonistic to their ideals. Survival often involved finding mental escape routes, such as smoking, playing with reused objects or clinging to elements that evoked what had been lost.

“Las señaladas”: women who fell foul of the regime

Among all the violence suffered by women at the hands of the openly paternalistic and misogynistic Franco regime, the death sentence sought the elimination of those that the dictatorship considered to be “reds” beyond redemption. The twenty women shot in Paterna, politically and intellectually committed to progressive causes, were murdered for disobeying social norms.

Yearning

Having to cope with the isolation and uncertainty of a life behind bars intensified the absence

of loved ones. Memory can often be stirred through objects. Some prisoners treasured personal items from outside – a photo, a lock of hair. And, in turn, they made objects with fruit stones, thread or esparto grass, which they sent to their homes.

Communication

Over the course of the days, months, and even years that the sentences lasted, contact with the outside world was limited to occasional family visits and the arrival of mail. Writing in prison became a lifeline, by maintaining the link with the outside world through letters and cards that told the story of day-to-day lives. This farewell letter, written in pencil, is a last goodbye.

Never forget

Despite the efforts of the Franco regime to erase the life and memory of these women and men, the families expressed their intention to recover the bodies from the moment of the murder. Among the exceptional practices of resistance was to place in the grave (with the aid of the undertaker) bouquets of flowers or identifying objects such as handwritten notes with the name and surname of the person shot.

Family items

The death of the victim caused a deep fracture. The anguish, however, began earlier, when the family had to deal with the loved one's disappearance, imprisonment, and death sentence after an unlawful trial. The loss created a persistent wound that would be aggravated by the social stigma of surviving as a relative of someone who had died in front of a firing-squad.

The families continued to suffer repression over many, many years. Mothers, fathers, husbands, wives, sons and daughters of *rojós* were subject to punishments and humiliations of all kinds. Facing this trauma in a scenario of suffocating control like the dictatorship provoked a variety of reactions. Some people made a conscious effort to forget due to their pain and the fear of what others would say. Others chose silence and decided not to speak, in order to survive. And still others, in private, took the risk of maintaining and transmitting the memory of the victims to the coming generations.

Especially, women made the home a space of resistance where, in secret, they remembered and talked about matters that they could not mention outside. Often, they tried to relieve the sense of absence by keeping items which had belonged to the person who disappeared, hidden away in drawers, and which were treasured to preserve their memory.

Mourning

The Franco dictatorship prohibited families on the losing side from mourning their dead in public. Even so, archaeological research and oral sources reveal that these families bade farewell to their loved ones and carried out acts of remembrance in the cemetery. The tiles bearing the names of the people shot, which make up the unique memorials of Paterna, were already being put in place by the families in the postwar period to mark the graves where their relatives lay. Some witnesses say that the Civil Guard smashed the tiles with the butts of their rifles. Families used to gather around these spaces of

memory on All Saints Day, as several photographs show.

At the bottom of some of the graves, bouquets of flowers have been found; in a secret farewell gesture, mourners might throw flowers into the grave before it was filled up with the bodies.

Document
Life histories

ROOM IV BUILDING THE DEMOCRATIC MEMORY

Victims of forgetting

After more than eighty years, the families still have to claim the right to recover their relatives who disappeared, and thus for justice to be done. The blanket denial during the dictatorship was followed in the democratic period by several decades of abandonment and institutional inaction. Only in recent years have the public powers begun to accept the need to implement public memory policies.

The international human rights framework recognizes the right to memory and the guarantee of non-recurrence as essential pillars of democratic societies. It demands: *Truth*, to know what happened in the past and to discuss what has been silenced; *Justice*, to shed light on crimes committed and to fight against impunity; and *Reparation*, to treat victims with the humanity they deserve and thus help families to mourn their dead.

Whether or not we realize it, this traumatic past affects the whole of our society, because it is part of who we are. We must understand that building memory is a collective responsibility.

We know who they are

Hidden behind the statistics, which are overwhelming in their own right, are the lives of real people, with names and surnames and life stories. Although their memory has often endured inside the families, in the public domain their lives have often been reduced to the status of victims – as if their identity were defined only by the last moment of their lives, that is, their execution and burial in a mass grave.

Knowing who they were and what they had done before their murder helps to commemorate their lives, their personal and political trajectories, their loves and relationships, their desires and struggles. Each name and each microhistory we recover helps to break the silence and to save this moment of our past from oblivion.

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

